

Форманюк В. В.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри європейського права та порівняльного права
Національного університету «Одеська юридична академія»*

ЗНАЧЕННЯ ДОСВІДУ УНІФІКАЦІЇ ТА ГАРМОНІЗАЦІЇ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ У ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ДЛЯ ДОГОВІРНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Анотація. Стаття присвячена вивченню передумов і способів уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у Європейському Союзі. Досліджено зміст, характерні риси й значення досвіду уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у Європейському Союзі для договірного права України.

Ключові слова: уніфікація, гармонізація, договірне право Європейського Союзу, колізійні норми, національне право, договірні правовідносини, зобов'язання, принципи договірного права, приватне право, міжнародне приватне право, члени Європейського Союзу, договірне право України, система приватного права, інститути договірного права, європейське договірне право.

Постановка проблеми. На сьогодні Україна належить до тих держав, які через різні причини ще не залучені до реальних претендентів на членство в Європейському Союзі (далі – ЄС). Однак ця обставина повинна ще більше спонукати до гармонізації українського законодавства. Це зумовлюється необхідністю довести членам європейської спільноти реальну готовність України прийняти європейські правові стандарти й розвивати та поширювати цінності ЄС.

Ключовим елементом успішної інтеграції України до ЄС є досягнення певного рівня узгодженості законодавства нашої країни з правовими нормами Євросоюзу. Натомість сучасний стан договірного права України характеризується розбіжністю й суперечливістю, які існують у положеннях Цивільного кодексу України та Господарського кодексу України й інших актів законодавства в регулюванні договірних відносин, що, у свою чергу, негативно позначається на практиці його застосування. Економічні інтеграційні процеси потребують відповідної правової інтеграції, зокрема поступового наближення правового забезпечення майнових відносин товарного характеру в Україні до умов внутрішнього ринку ЄС, до правових засад і принципів, що діють на цьому ринку, з метою досягнення гармонізації, а також уніфікації в деяких галузях.

Значний вклад у дослідження питання уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у ЄС унесли такі відомі вчені, як Ю. Батурич, М. Брагинський, В. Вітрянський, Е. Суханов, І. Зенін, О. Іоффе, Л. Щеннікова, В. Почуйкин, З. Халфіна, К. Цвайгерт, Х. Кетц, К. Шмітгофф, Ю. Орловський та інші вітчизняні й зарубіжні науковці.

Метою статті є комплексний аналіз значення досвіду уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у ЄС для договірного права України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Договірне право ЄС і України, попри певні, часом досить істотні, відмінності, має подібні тенденції розвитку, а також багато в чому ідентичні проблеми, що виникають при регулюванні економічного обороту (товарообміну).

По-перше, тенденція до підвищення ролі договору, яка характерна для всього сучасного цивільного права, стала виявлятися останніми роками у зростаючому обсязі й у сучасній Україні.

Визнання в Цивільному кодексі України збільшеної значимості договорів знайшло своє формальне вираження в тому, що тільки в другій його частині із загальної кількості 656 статей, що регулюють окремі види зобов'язань, близько 600 присвячено окремим видам договорів [2, с. 111]. Саме в цьому зв'язку у вітчизняній літературі справедливо підкреслюється, що практично весь текст Цивільного кодексу України вирішує завдання регулювання договорів.

По-друге, загальною тенденцією є також прагнення до уніфікації договірного права, що реалізуються у формі створення уніфікованих загальних інститутів, які одноманітно регулюють товарообмін незалежно від національної (державної) належності його учасників [5, с. 7]. Значення уніфікації права полягає в полегшенні міжнародно-правового співробітництва. Такі «одноманітні закони» роблять зайвим уживання міжнародного приватного права, так само як і небезпечне, з не меншими небезпеками, уживання іноземного матеріального права [10, с. 41]. Тим самим уніфіковане право зменшує специфічні «правові ризики», створює передумови для більшої передбачуваності й більш високого ступеня стабільності правового простору.

По-третє, останнім часом простежується тенденція розвитку й ускладнення самого економічного обороту (товарообміну) та диференціації зобов'язань на комерційні й споживчі. Розвиток відносин обміну підсилює різноманіття й ускладнює систему цивільно-правових договірних зобов'язань, тягне її все більш ретельну внутрішню диференціацію (складається на основі традиційних, класичних типів і видів договорів), появу комплексних (змішаних) і нетипових договірних взаємозв'язків [5, с. 6].

Крім того, і в європейському, і в українському договірному праві простежується також тенденція посилення правового захисту інтересів слабкої сторони договірного зобов'язання (споживачів, громадян-вкладників, кредиторів, туристів, яких навчають, страхувальників і т. д.), що вимагає формального відступу від одного з основних принципів цивільного законодавства – рівності учасників цивільно-правових відносин.

Безсумнівною перевагою правового регулювання цієї сфери у ЄС є широкий законодавчий і науковий підхід до зазначеної проблеми: правовий захист представлений споживачам-покупцям (за договором роздрібною купівлі-продажу товарів, за організованою виїзною торгівлю), кредиторів, страхувальникам, туристам, замовникам послуг (покупцям) в електронних угодах, а також незалежним комерційним агентам і найманим робітникам. У сфері договірного споживчого права ЄС уже прийнято близько 10 нормативних правових актів (директив), що надають високий рівень захисту прав споживачів.

Відзначимо, що в Україні хоч і створений досить ефективний механізм захисту прав споживачів, але існує більш вузький підхід до цієї проблеми. Закон України «Про захист прав споживачів» поширює свою дію на продаж товарів (виконання робіт, надання послуг), тобто фактично він регулює договір роздрібної купівлі-продажу, надання послуг і побутового підряду. У Цивільному кодексі України також містяться окремі положення, які зміцнюють позиції споживачів, наприклад, обов'язок продавця надавати покупцю інформацію про товар, наслідки порушення умови про асортимент товару, наслідки передання товару неналежної якості тощо.

Можливо, звернення до досвіду ЄС дозволить українсько-му законодавцеві розширити категорію «споживач», доповнивши її новими суб'єктами, і підвищити рівень захисту прав споживачів до європейського.

На сьогодні однією з гострих проблем українського договірного права є регулювання надання туристичних послуг. Варто вказати, що у вітчизняній літературі до прийняття чинного Цивільного кодексу України не раз висловлювалися пропозиції про більш містке спеціальне регулювання договорів про надання туристичних послуг. Так, наприклад, Л. Щеннікова пропонує включити до Цивільного кодексу України спеціальну главу, присвячену туристично-екскурсійного обслуговуванню [11, с. 96]. Є підстави висловити співчуття з приводу того, що ця пропозиція не була підтримана, і чинний Цивільний кодекс України та Закон України «Про захист прав споживачів» від 12.05.1991 р. № 1023-ХІІ не відображають специфіки цих комплексних договорів, унаслідок чого у сфері туристичного бізнесу існує маса зловживань і порушень прав споживачів.

Потрібно зазначити, що в ЄС зазначена проблема вже давно вирішена за допомогою Директиви Ради 90/314/ЄЕС від 13.06.1990 р. про комплексні угоди по туризму, канікулах і турах, що надала високий рівень правових гарантій туристам-споживачам (підвищені вимоги до надання інформації; обмеження права виконавця змінити ціну, заздалегідь обумовлену в комплексній туристичній угоді; відповідальність виконавця за невиконання або неналежне виконання такого договору тощо).

Актуальною проблемою договірного права України необхідно також згадати про масове включення підприємцями недобросовісних умов у стандартні типові договори. На думку І. Зеніна, у створенні «формулярного права», узаконенні так званих «договорів приєднання» або «продиктованих» договорів, в утвердженні «загальних умов угод» виявляється обмеження свободи договору [5, с. 31]. Вихідні від монополій формуляри (або стандартні договори) фактично охороняють лише одну, більш сильну сторону в угодах, насамперед транспортні, кредитні, торговельні та інші фірми у сфері обслуговування населення.

Передбачене на сьогодні в Україні регулювання орієнтовних умов договорів і договору приєднання явно недостатньо. На нашу думку, у майбутньому доведеться створити особливий режим саме для стандартних договірних умов і формулярів, маючи на увазі, що такі стандартні умови повинні презумуватись як узгоджені з усіма наслідками, що випливають звідси.

Досить ефективні положення, спрямовані на припинення й оспорування недобросовісних умов у договорах такого виду, передбачені, наприклад, у Законі Федеративної Республіки Німеччина «Про стандартні умови укладання угоди» 1976 р., Законі Франції «Про захист прав споживачів» 1993 р., Директиві Ради 93/13/ЄЕС від 05.04.1993 р. про недобросовісні умови в споживчих договорах [12], досвід яких може бути використаний у вдосконаленні українського законодавства в цій сфері.

Крім того, варто зазначити, що в Україні за прикладом найбільш розвинених країн, що перейшли на нову стадію розвитку –

стадію інформаційного суспільства, були прийняті Закон України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-ХІІ і Закон України «Про електронний цифровий підпис» від 22.05.2003 р. № 852-IV, усунувши істотні бар'єри на шляху широкого використання електронних засобів комунікації та електронної торгівлі. Наприклад, Закон України «Про електронний цифровий підпис», згідно з Директивою 1999/93/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 13.12.1999 р. про систему електронних підписів у Співтоваристві [13], сприйняв прогресивний прямий підхід із прирівнянням електронних підписів до підписів, зроблених від руки.

На жаль, на сьогодні російська цивілістика поки не приділяє належної уваги електронній торгівлі, незважаючи на те, що може використовувати серйозні роботи попередніх років у цій галузі таких відомих учених, як С. Алексєєв, М. Брагінський, А. Венгеров, Г. Воробйов, В. Дозорців, О. Іоффе, О. Садиков, І. Тіновицька, С. Васильєв та ін. Проте саме використання комп'ютерних технологій у сфері торгівлі й цивільних правовідносин, забезпечення належного захисту законних прав та інтересів юридичних і фізичних осіб у таких специфічних договірних відносинах, надання можливості вирішення спорів між сторонами в позасудовому порядку, у тому числі й із використанням електронних засобів, є предметом найбільш пильної уваги та широкого обговорення серед юристів зарубіжних країн.

Хоча інститут електронної торгівлі не отримав належного правового регулювання в договірному законодавстві України, але, на думку Ю. Батурина, слабкий розвиток законодавства в цій галузі має позитивний момент, оскільки регулювання цієї галузі має бути максимально раціональним і базуватися на досвіді сформованих відносин, що відповідає законодавчим принципам, виходячи з основ ринкового регулювання інформаційних відносин і визнання за ними приватноправового характеру [1, с. 33].

Отже, існування низки проблем у сфері електронної торгівлі приводить нас до висновку про необхідність термінового прийняття Закону України «Про електронну торгівлю», під час розробки проекту якого може бути використаний позитивний досвід правового регулювання й практики застосування Директиви 2000/31/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 08.06.2000 р. про деякі правові аспекти послуг в інформаційному суспільстві [14], зокрема про електронну торгівлю на єдиному ринку.

Не можна не звернути увагу на недостатність регулювання в українському договірному законодавстві цивільно-правових договорів, укладених із використанням телеграфу, телексу, факсу й інших засобів зв'язку, а також при організованій виїзній торгівлі.

У ЄС цивільно-правові договори, укладені з використанням телеграфу, телексу, факсу й інших засобів зв'язку, а також при організованій виїзній торгівлі, зараховані до категорії «договори на відстані», і для них Директивою 97/7/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 20.05.1997 р. про захист споживачів щодо договорів на відстані [15] встановлено спеціальний правовий режим, що включає в себе надання продавцем (виконавцем послуг) ясної й зрозумілої інформації покупцеві перед укладенням договору, направлення споживачеві підтвердження договору письмово або в інший надійний спосіб, право скасування такого договору протягом 7 робочих днів тощо.

Актуальною проблемою для України, яка останнім часом також набула масового характеру, є роздрібна торгівля, коли товар пропонується споживачеві за місцем проживання або роботи. Варто визнати, що важливість цієї проблеми в ЄС підкреслена тим, що її врегулюванню присвячена окрема директива –

Директива Ради 85/577/ЄЕС від 20.12.1985 р. про захист споживачів у договорах, укладених поза бізнес-офісами [16], яка передбачає як одну із прогресивних гарантій споживачам – надання продавцями споживачам письмового повідомлення про їхнє право скасування договору протягом 7 робочих днів.

Отже, на нашу думку, необхідно внести зміни й доповнення до Закону України «Про захист прав споживачів», передбачивши правове регулювання вищезначених проблемних сфер російського договірної права. Крім того, доповнений так Закон України «Про захист прав споживачів» може згодом стати основою для його перетворення в Споживчий кодекс України.

Отже, як справедливо зазначено І. Зеніним, захист споживача належить до найбільш актуальних правових проблем сучасності, яку можна порівняти за своєю значимістю хіба що з охороною навколишнього середовища [5, с. 34].

Виникнення самої проблеми зумовлено двома причинами: з одного боку, підвищенням ролі споживання, попиту населення на товари й послуги, з іншого – найбільшими досягненнями науки й техніки, які визначають також і небезпеку, пов'язану із використанням неперевіраних матеріалів, технологій, засобів тощо [8, с. 67]. Такі об'єктивні чинники призводять до значних змін і в правилах функціонування ринку, у тому числі й щодо укладення та виконання договору, відповідальності його сторін, яка є не тільки взаємною, а й перед необмеженим колом осіб, наприклад, в інституті відповідальності виробника за якість продукції.

Але проблеми українського договірної права не зведені тільки до захисту прав споживачів. Хронічні неплатежі, величезна заборгованість українських організацій переконливо вимагають зняття різних перешкод і заслонів для все більш активного застосування інституту поступки права вимоги. Якби цесія посіла своє гідне місце не тільки в системі українського цивільного права, а й знайшла всебічну підтримку в правозастосовних органах, то такі негативні явища могли б бути зведені до мінімуму. На превеликий жаль, правозастосовні органи, посилаючись на можливі зловживання й передбачувані протиправні дії учасників цивільних, податкових та інших правовідносин, керуються принципом «дозволено тільки те, що дозволено» [7, с. 285]. Звідси й з'являються в судових рішеннях формулювання про «штучне створення відсутності коштів на розрахунковому рахунку платника податків», «зміну фактичного джерела отримання боргу» тощо і, як наслідок, визнання угод про відступлення права вимоги недійсними.

У силу Цивільного кодексу України поступка вимоги кредитором іншій особі допускається, якщо вона не суперечить закону, іншим правовим актам чи договору. Залишається сподіватися, що з часом цедент і цесіонарій, укладаючи угоду, будуть завжди впевнені в тому, що цією нормою не страшені будь-які розширювальні тлумачення [7, с. 286].

Разом із тим простота, доступність і універсальність цесії вже давно оцінена країнами з розвинутою ринковою економікою. У міжнародному комерційному обороті поступка експортером товару кредитній організації своїх прав щодо отримання грошей з іноземного покупця (в обмін на негайну оплату більшої їх частини) не тільки звільняє її від багатьох турбот, а й іноді захищає від безнадійних боргів [10, с. 231].

Глава 11 «Уступка вимоги» частини III Принципів європейського договірної права 2002 р. (далі – Принципи) передбачає досить багато прогресивних положень у цій сфері:

– допускається поступка вимоги за згодою сторін за чинним або майбутнім договором (ст. 11:101 (1) Принципів);

– точно встановлює час, коли поступка вимоги набуває чинності: з поступки наявної вимоги – під час угоди про відсту-

плення права вимоги або в більш пізній час за угодою цедента, і фактор; поступка ж майбутнього права вимоги залежить від виникнення цедируваного права вимоги, але після того вона набуває чинності з часу угоди про передачу права вимоги або в більш пізній час за угодою цедента, і фактор;

– установлює широке коло правових гарантій цесіонарію;

– на права цесіонарія не поширюються ніякі заборони чи інші права (включаючи зарахування вимог), які боржник міг би мати щодо цедента (ст. 11:204 (а) (ii) Принципів);

– право вимоги не піддається будь-якому іншому переважному поступку або забезпечення виконання зобов'язань на користь іншої сторони або як обтяження (ст. 11:204 (а) (ш) Принципів);

– договір не може бути змінений без згоди цесіонарія, якщо тільки така зміна не передбачена договором або зроблена з урахуванням принципу сумлінності й за своєю суттю не може бути розумно відхиленою цесіонарієм (ст. 11:204 (Б) Принципів);

– при банкрутстві (неспроможності) цедента інтерес цесіонарія в цедируваному праві вимоги має пріоритет перед інтересами керуючого з банкрутства і кредиторами (ст. 11:401 (4) Принципів).

Варто зазначити, що «принципи європейського договірної права», які становлять виклад «загальної серцевини» договірних законодавств держав-членів ЄС і є провідним проектом частини майбутнього Європейського цивільного кодексу, становлять інтерес і в інших частинах, наприклад, установлення можливості зміни або припинення договору у випадку труднощів, передбачення принципів добросовісності й чесної ділової практики, що мають пріоритет над іншими нормами, можливість відкликання оферти й інших положень [3, с. 231].

Ще одним серйозним дискусійним питанням, порушеним у цьому дослідженні, є питання про можливості врегулювання трудового договору в межах цивільного, зокрема договірної права України.

Чи не кожен автор, який займався цією проблемою, виділяв насамперед дві розмежувальні ознаки. Ішлося про те, що, на відміну від трудового договору, підряд має своїм предметом не працю як таку, а її результат. До цього приєднувалося те, що підряд охоплює час, необхідний для одержання зазначених у договорі результатів, тоді як трудовий договір не передбачає обмеження відносин сторін у часі, опосередковуючи трудову діяльність [6, с. 522].

Крім того, Цивільний кодекс України включає у визначення договору можливість того, що на виконавця буде покладено обов'язок як «учинити певні дії», так і «здійснити певну діяльність». Проте залишається третя, безсумнівно, притаманна трудовому договору ознака, сенс якої вбачають у «підпорядкованості», «залежності», «несамостійності» виконавця (працівника).

У цих умовах в різний час виникало питання, чи достатньо цієї ознаки для винесення трудових договорів за межі цивільного права чи ні. Відомо, що саме з цього останнім шляхом пішли свого часу Французький цивільний кодекс, Німецьке цивільне укладення. Подібна тенденція виявилася в низці прийнятих в останні роки Цивільних кодексів. Прикладом може слугувати Цивільний кодекс Нідерландів, де книга 7, присвячена окремим видам цивільних договорів, передбачає регулювання трудового й колективного трудового договорів.

У ЄС також сфера «найму працівників» у межах європейського договірної права, і в цій сфері вже прийнято кілька директив.

На думку М. Брагинського і В. Вітрианського, є деякі підстави вважати, що побоювання, які виражаються в неминучій втраті однієї зі сторін – працівником – пільг і переваг, які йому надає тепер трудове право, є перебільшеними [3, с. 530]. Практика держав-членів ЄС і ЄС, у яких питання вирішене саме так, наведеного побоювання не підтверджує.

На нашу думку, возз'єднання в майбутньому в Україні трудового договору з цивільним, як і загалом трудового права з цивільним правом, стало б одним із важливих кроків на шляху формування справді приватного права.

Висновки. Отже, позначивши коло основних проблем українського договірної права й сферу можливого запозичення позитивного досвіду уніфікації та гармонізації регулювання цивільно-правових договорів у ЄС, необхідно підкреслити, що значення цього досвіду в наших складних умовах переходу до нормальної ринкової економіки важко переоцінити. Не випадково він багато в чому вже став актуальним для нашого сучасного законодавства. Звичайно, при цьому не варто абсолютизувати його роль, оскільки, по-перше, українське право завжди зберігало і продовжує зберігати традиції української самобутності, по-друге, система приватного права ЄС на сьогодні тільки знаходиться в процесі свого формування й становлення: поряд зі створенням досить прогресивного сучасного регулювання деяких інститутів договірної права існує й чимало проблем, колізій, ще не розроблених інститутів.

Література:

1. Батурич Ю.М. Влияние научно-технического прогресса на юридическую жизнь / Ю.М. Батурич. – М., 1988. – 367 с.
2. Брагинский М.И. Договорное право : в 3 кн. / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – 3-е изд., стер. – М. : Статут, 2001. – Кн. 1 : Общие положения. – 2001. – 848 с.
3. Брагинский М.И. Договорное право / М.И. Брагинский, В.В. Витрянский. – 2-е изд., стер. – М. : Статут, 2011. – Кн. 3 : Договоры о выполнении работ и оказании услуг. – 2001. – 1055 с.
4. Гражданское право : [учебник] : в 2 т. / под ред. Е.А. Суханова. – М. : БЕК, 1994. – Т. 2. – 1994. – 420 с.
5. Зенин И.А. Гражданское и торговое право капиталистических стран : [учебное пособие] / И.А. Зенин. – М. : Издательство МГУ, 1992. – 192 с.
6. Иоффе О.С. Обязательственное право / О.С. Иоффе. – М. : Гос. юр. издат., 1975. – 880 с.
7. Почуйкин В.В. Уступка права требования в гражданском праве / В.В. Почуйкин // Актуальные проблемы гражданского права : сборник статей / под ред. проф. М.И. Брагинского. – Вып. 4. – М. : НОРМА, 2002. – 432 с.
8. Халфина Р.О. Современный рынок. Правила игры : [учебное пособие по торговому и гражданскому праву зарубежных стран] / Р.О. Халфина. – М. : Ассоциация «Гуманитарное знание», 1993. – 138 с.
9. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2-х т. / К. Цвайгерт, Х. Кёйтц ; пер. с нем. – М. : Международные отношения, 1998. – Т. 1 : Основы. – 1998. – 512 с.
10. Шмиттгофф К.М. Экспорт: Право и практика международной торговли / К.М. Шмиттгофф ; пер. с англ. – М., 1993. – 196 с.

11. Щенникова Л.В. Право на туристическо-экскурсионное обслуживание / Л.В. Щенникова // Правовое регулирование отношений в сфере обслуживания граждан. – М., 1983. – 349 с.
12. Council Directive on unfair terms in consumer contracts 93/13/EOJ. – 21.04.1993. L 95/29.
13. Directive 1999/93/EC of the European Parliament and of the Council of 13 December 1999 on a Community framework for Electronic Signatures II Official Journal EC. – 19. 01. 2000. L 13/12.
14. Directive 2000/31/EC of the European Parliament and of the Council of 8 June 2000 on certain legal aspects of information society services, in particular electronic commerce, in the internal market // OJ. 2000. № 31. L 178/1.
15. Directive 97/7/EC of the European Parliament and of the Council of 20 May 1997 on the protection of consumers in respect of distance contracts 97/7/EOJ. 1997. L 144/19.
16. Directive to protect the consumer in respect of contracts negotiated away from business premises 85/577/EOJ. 1985. L 372/31.

Форманюк В. В. Значение опыта унификации и гармонизации регулирования гражданско-правовых договоров в Европейском Союзе для договорного права Украины

Аннотация. Статья посвящена изучению предпосылок и способов унификации и гармонизации регулирования гражданско-правовых договоров в Европейском Союзе. Исследованы содержание, характерные черты и значение опыта унификации и гармонизации регулирования гражданско-правовых договоров в Европейском Союзе для договорного права Украины.

Ключевые слова: унификация, гармонизация, договорное право ЕС, коллизионные нормы, национальное право, договорные правоотношения, обязательства, принципы договорного права, частное право, международное частное право, члены ЕС, договорное право Украины, система частного права, институты договорного права, европейское договорное право.

Formanyuk V. The value of experience unify and harmonize regulation of civil contracts in the European Union for Ukraine contract law

Summary. The article is devoted to the study of conditions and ways to unify and harmonize regulation of civil contracts in the European Union. The significance of the article is that the work had investigated the content, features and value the experience of unification and harmonization of the regulation of civil contracts in the European Union to contract law Ukraine.

Key words: standardization, harmonization, EU contract law, choice of law rules, national law, contractual relationship commitment, principles of contract law, private law, private international law, members of the EU contract law Ukraine, system of private law, contract law institutions, European contract law.